

Hellenic Evaluation Society Review

No 1 (2017)

HELLENIC EVALUATION SOCIETY REVIEW - ISSUE 1

**Η αξιολόγηση προγραμμάτων δια βίου μάθησης
στις μικρές επιχειρήσεις**

Παρασκευή – Βίβιαν Γαλατά, Μανώλης Χρυσάκης

Η αξιολόγηση προγραμμάτων δια βίου μάθησης στις μικρές επιχειρήσεις

Παρασκευή – Βίβιαν Γαλατά

*Καθηγήτρια - Σύμβουλος, Μέλος ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Μανώλης Χρυσάκης

Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Το άρθρο επιχειρεί να αναδείξει ότι ο σωστός σχεδιασμός και η κατάλληλη επιλογή μεικτών μεθόδων αξιολόγησης είναι καθοριστικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση συνολικής εικόνας ως προς τα αποτελέσματα κοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την πιο αποδοτική και αποτελεσματική κατανομή των κονδυλίων. Μέσα από την παρουσίαση του μοντέλου αξιολόγησης των προγραμμάτων δια βίου μάθησης για τους απασχολούμενους στις μικρές επιχειρήσεις, ως καλής πρακτικής που εφαρμόστηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και την Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων στο πλαίσιο της μελέτης εξωτερικής αξιολόγησης για λογαριασμό του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδος, το άρθρο υποστηρίζει ότι η τριγωνοποίηση και η εφαρμογή μεικτών μεθόδων αξιολόγησης, αν και δεν είναι πανάκεια, ανταποκρίνεται καλύτερα στις απαιτήσεις για αιτιώδη εξαγωγή συμπερασμάτων και παροχή αξιόπιστων στοιχείων στους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων σε σχέση με την αποτελεσματικότητα, τη συνολική απόδοση και τις επιπτώσεις των προγραμμάτων δια βίου μάθησης.

Λέξεις-κλειδιά: αξιολόγηση προγραμμάτων δια βίου μάθησης, μοντέλα αξιολόγησης, τριγωνοποίηση / εφαρμογή μεικτών μεθόδων αξιολόγησης

Εισαγωγή

Ο σωστός σχεδιασμός και η κατάλληλη επιλογή μεικτών μεθόδων αξιολόγησης είναι καθοριστικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση συνολικής εικόνας ως προς τα αποτελέσματα κοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την πιο αποδοτική και αποτελεσματική κατανομή των κονδυλίων. Υποστηρίζεται ευρέως ότι η ολιστική προσέγγιση στην αξιολόγηση επιτυγχάνεται με τη χρήση μεικτών ερευνητικών μεθόδων, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στη συνδυασμένη εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων για τη διασφάλιση της απαιτούμενης εγκυρότητας ή στις διαφορετικές οπτικές γωνίες για τη διερεύνηση και την ανάλυση του ερευνώμενου προβλήματος, αλλά προσφέρει μια διαφορετική θεωρητική προσέγγιση και έναν

άλλο τρόπο σκέψης που επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση των σύνθετων κοινωνικών φαινομένων.

Το θέμα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, αφενός, γιατί σηματοδοτεί τη σύγχρονη τάση υπέρ των συνθετικών προσεγγίσεων και την εγκατάλειψη των παραδοσιακών και μεμονωμένων ποσοτικών ή ποιοτικών προσεγγίσεων και, αφετέρου, διότι προσφέρει ένα νέο μεθοδολογικό πλαίσιο που επιτρέπει την αναγκαία πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη ανάλυση των αξιολογούμενων προγραμμάτων και, κυρίως, των κοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Επιπλέον, παρά τις όποιες πρακτικές δυσκολίες τους, οι συνθετικές προσεγγίσεις καταγράφουν μια σειρά από πλεονεκτήματα που συμβάλουν στην ολιστική ανάλυση και τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών προβλημάτων και αντίστοιχων παρεμβάσεων.

Το άρθρο αποβλέπει να παρουσιάσει τα βασικά σημεία της θεωρητικής συζήτησης για την εφαρμογή των μεικτών ερευνητικών μεθόδων στην αξιολόγηση και να αναδείξει ειδικότερα τις πετυχημένες συνθετικές προσεγγίσεις και τα αποτελέσματά τους, που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο της μελέτης εξωτερικής αξιολόγησης των προγραμμάτων δια βίου μάθησης για τους απασχολούμενους στις μικρές επιχειρήσεις από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και την Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων στο πλαίσιο για λογαριασμό του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδος (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ).

Συνακόλουθα, το άρθρο φιλοδοξεί να αναδείξει μια καλή πρακτική συνθετικής προσέγγισης με την εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων και τεχνικών αξιολόγησης των προγραμμάτων δια βίου μάθησης στις μικρές επιχειρήσεις, που επιβεβαιώνει τα ευρήματα της βιβλιογραφίας σε σχέση με τη συμβολή της τριγωνοποίησης και της εφαρμογής μεικτών μεθόδων αξιολόγησης στην ολιστική προσέγγιση των αξιολογούμενων προγραμμάτων, τη βαθύτερη κατανόηση των επιμέρους πτυχών τους και την παροχή αξιόπιστων στοιχείων και συμπερασμάτων στους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων σε σχέση με την αποτελεσματικότητα, τη συνολική απόδοση και τις επιπτώσεις τους.

Ο κατάλληλος σχεδιασμός και η εφαρμογή μεικτών μεθόδων αξιολόγησης

Η αξιολόγηση των προγραμμάτων απασχόλησης, κατάρτισης και κοινωνικών προγραμμάτων συνίσταται, σύμφωνα με τον ορισμό του Ο.Ο.Σ.Α., στην συστηματική και κριτική εξέταση (OECD, 1991) τριών παραμέτρων:

(α) των στόχων και των μέσων των εν λόγω προγραμμάτων, προκειμένου να εκτιμηθεί η αποτελεσματικότητά τους σε σχέση με τις βασικές μεταβλητές του πεδίου παρέμβασης. Πρόκειται για την αξιολόγηση πολιτικής (*Evaluation ex ante*), η οποία επικεντρώνεται στη διάγνωση και ανάλυση του προβλήματος (έρευνα αγοράς εργασίας, διάγνωση αναγκών), την εξειδίκευση των στόχων, την περιγραφή των δράσεων, την οργάνωση και το μέγεθος πόρων.

(β) της εφαρμογής, ώστε να εκτιμηθεί η αποτελεσματικότητά της υλοποίησης μέσα από την ανάλυση των ενεργειών που πραγματοποιήθηκαν, την πρώτη εκτίμηση των αποτελεσμάτων για τις ομάδες – στόχους, την εξέταση της λειτουργικότητας του διοικητικού μηχανισμού σε σχέση με την παρακολούθηση της εξέλιξης του προγράμματος, τη συλλογή των στοιχείων και την καταγραφή των αποτελεσμάτων, και την ποσοτική και ποιοτική επεξεργασία των στοιχείων βάσει ορισμένων δεικτών.

(γ) της *επίπτωσης*, προκειμένου να εκτιμηθεί η *τελική και καθαρή επίδραση των προγραμμάτων στα άτομα και στη λειτουργία της αγοράς εργασίας*. Τα τελικά καθαρά αποτελέσματα προκύπτουν με την αφαίρεση του «νεκρού βάρους» (*deadweight*) – δηλαδή, εκείνων που θα είχαν επωφεληθεί ούτως ή άλλως και χωρίς το πρόγραμμα – και της «εκτόπισης» (*displacement*) – του πλεονεκτήματος των ομάδων που συμμετείχαν στο πρόγραμμα έναντι των ομοειδών ομάδων – στόχου που δεν συμμετείχαν στο πρόγραμμα (Γαλατά, 2000).

Ανάλογα με τα παραπάνω στάδια της αξιολόγησης, προβλέπεται ότι στην *εκ των προτέρων αξιολόγηση* εκτιμάται η συνέπεια της στρατηγικής και των στόχων που έχουν επιλεγεί σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των πεδίων παρέμβασης και των ομάδων στόχου. Η *ενδιάμεση αξιολόγηση* εξετάζει τα πρώτα αποτελέσματα των παρεμβάσεων, την ορθότητα τους, την επίτευξη των στόχων, την πορεία υλοποίησης και παρακολούθησης, την αποτελεσματική χρήση των πόρων, καθώς και την κριτική ανάλυση και αιτιολόγηση των ενδεχόμενων προσαρμογών σε σχέση με τους αρχικά τιθέμενους στόχους. Η *εκ των υστέρων αξιολόγηση* αποσκοπεί, λαμβάνοντας υπόψη τα διαθέσιμα πορίσματα της ενδιάμεσης αξιολόγησης, στην ανάλυση της χρησιμοποίησης των πόρων, της αποτελεσματικότητας και της επάρκειας των παρεμβάσεων, καθώς και της επίπτωσης τους. Οι χρονικές αυτές φάσεις των κοινωνικών προγραμμάτων ακολουθούν τον *κύκλο διαχείρισής τους (project management cycle)* και επιτρέπουν την κατανόηση της εσωτερικής διάρθρωσής τους (European Commission, 2003).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση αποτίμησης της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών προγραμμάτων και προγραμμάτων δια βίου μάθησης, η υιοθέτηση του κατάλληλου μοντέλου αξιολόγησης δεν θα πρέπει να περιοριστεί στην ικανοποίηση των κανονιστικών απαιτήσεων διαχείρισης και απολογισμού, αλλά θα πρέπει να αναπτυχθεί σε μια ευρύτερη λογική αιτιολόγησης της σκοπιμότητας των δράσεων, εκτίμησης της αποτελεσματικότητας και επίπτωσής τους, αναβάθμισης των διαδικασιών υλοποίησης και επαναπροσανατολισμού της στρατηγικής των παρεμβάσεων. Κατά συνέπεια, η οποιαδήποτε μεθοδολογική πρόταση αξιολόγησης δεν θα πρέπει να οδηγήσει σε μια αυστηρή τυποποίηση των κριτηρίων και των τεχνικών ανάλυσης των δεδομένων και εκτίμησης των αποτελεσμάτων των κοινωνικών προγραμμάτων και προγραμμάτων δια βίου μάθησης, αλλά θα πρέπει να προσαρμόζεται ανάλογα με τις πολιτικές προτεραιότητες του Οργανισμού υλοποίησης, τη δυναμική εξέλιξη των παρεμβάσεων του στην αγορά εργασίας και τις ιδιαιτερότητες των προγραμμάτων του (Γαλατά, 2000).

Κάθε διαδικασία αξιολόγησης αποτελεί ένα είδος ερευνητικής διαδικασίας, καθώς επιδιώκεται η απάντηση ερωτημάτων μέσα από μία συστηματοποιημένη διαδικασία, η οποία προϋποθέτει μία μεθοδολογική προσέγγιση που καθορίζει τις αρχές και τους στόχους της αξιολόγησης, και επιλέγει το κατάλληλο μοντέλο, τα εργαλεία και τις μεθόδους συλλογής, ανάλυσης και επεξεργασίας του υλικού. Η αξιολόγηση και η κατανόηση των αποτελεσμάτων ειδικά της επιμόρφωσης απαιτεί τη *συνδυαστική χρήση ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων*, που αποκαλείται τριγωνοποίηση ή πολυμεθοδολογική ερευνητική στρατηγική, καθώς συλλέγονται δεδομένα με διαφορετικές μεθόδους (π.χ. από παρατήρηση και από ημιδομημένη συνέντευξη) ώστε να έχουμε πληροφορίες από διαφορετικές οπτικές γωνίες (Μπαλούρδος, 2011).

Εν προκειμένω, το θεωρητικό υπόβαθρο της ερευνητικής διαδικασίας και οι συγκεκριμένες οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές παραδοχές σε σχέση με τη φύση του ερευνώμενου αντικειμένου, τη γνώση που μπορεί να αποκτηθεί γι' αυτό και τους τρόπους προσέγγισης του, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του κατάλληλου συνδυασμού μεθόδων καθώς οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις οδηγούν σε διαφορετικές μεθοδολογικές

επιλογές (Ιωσηφίδης, 2008: 43-49). Ενόψει των αυξημένων αναγκών για τη διερεύνηση σύνθετων κοινωνικών και εκπαιδευτικών προβλημάτων επιλέγεται συχνά ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας, που αποβλέπει αρχικά στην ποσοτική συλλογή πληροφοριών μεγάλης έκτασης που επιτρέπουν γενικευμένες διαπιστώσεις και, στη συνέχεια, στην ποιοτική ανάλυση των λόγων και των συνθηκών υπό των οποίων ορισμένα ένας μικρός αριθμός υποκειμένων λειτούργησαν στη συγκεκριμένη περίπτωση ή και το αντίστροφο (Πυργιωτάκης, 2016: 201-202).

Συγκεκριμένα η ιδέα της τριγωνοποίησης έχει μακρά ιστορία στην ποιοτική έρευνα και αφορά ουσιαστικά στο συνδυασμό των μεθοδολογιών ώστε να διασφαλιστούν διαφορετικές οπτικές γωνιές και να επικυρωθούν τα αποτελέσματα της έρευνας. Όπως αναφέρεται στον Flick (2016: 8), υπάρχουν διαφορετικοί τύποι τριγωνοποίησης που σχετίζονται είτε με το συνδυασμό διαφορετικών πηγών δεδομένων σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα ή διαφορετικά ερευνητικά αντικείμενα, είτε με την απασχόληση διαφορετικών ερευνητών και παρατηρητών για τη διασφάλιση της αντικειμενικότητας, είτε τέλος με την ανάλυση των δεδομένων με πολλαπλές προοπτικές και υποθέσεις. Παρόλο που οι κοινωνικοί επιστήμονες χρησιμοποιούν συχνά την τριγωνοποίηση για να κατανοήσουν σαφέστερα ένα φαινόμενο, η τριγωνοποίηση είναι συνδεδεμένη ως επί το πλείστον με “ένα θετικιστικό παράδειγμα που τονίζει την ύπαρξη μιας αντικειμενικής και καθολικής κοινωνικής αλήθειας” (Luyt, 2012: 296). Εντούτοις, λόγω του περιορισμού της τριγωνοποίησης στο ρόλο της επικύρωσης, γίνεται προσπάθεια να αναζωογονηθεί η έννοια της τριγωνοποίησης και στους τρεις προαναφερόμενους τύπους, δηλαδή τα δεδομένα, τις μεθόδους και τις προοπτικές, ώστε να διαμορφωθεί σε ένα κριτικό πλαίσιο για την έρευνα με την εφαρμογή μεικτών μεθόδων (Flick, 2016: 9-10).

Σ’ αυτό το πλαίσιο, πέραν της θεώρησης για τη συνδυαστική εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων ή της πολύπλευρης και πολυδιάστατης θεώρησης των σύνθετων κοινωνικών φαινομένων, εξετάζεται μια εναλλακτική θεώρηση του τριγωνισμού που βασίζεται στη θεωρητική σύλληψη και την κοινωνιολογική εξήγησή των κοινωνικών φαινομένων και, για το λόγο αυτό, απαιτεί τον συνδυασμό διαφορετικών ερευνητικών προσεγγίσεων (Τσιώλης, 2011: 81). Η ανάγκη για την υιοθέτηση ενός πολυμεθοδικού τρόπου σκέψης, όχι μόνο για λόγους επικύρωσης, αλλά και για την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων, είναι πολύ πιο εμφανής στην αξιολόγηση των κοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων λόγω της σύνθετης και απαιτητικής φύσης των κοινωνικών προβλημάτων και των απαιτούμενων λύσεων καθώς και της ανεπάρκειας της μονομερούς μεθοδικής προσέγγισης να ανταποκριθεί σε αυτή την πολυπλοκότητα (Greene, Benjamin, and Goodyear, 2001: 25-27). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσιώλης (2014: 29, 37-38), η κοινωνική πραγματικότητα είναι μια πολυσχιδής συμβολική κατασκευή με διαφορετικά επίπεδα δομών νοήματος, που επιβάλλει αντίστοιχα μια πολυεπίπεδη και ολιστική ερευνητική προσέγγιση με τρόπους, οι οποίοι επιτρέπουν την ανίχνευση της εσωτερικής λογικής, τη σύλληψη των πολλαπλών επιπέδων και τη σύνδεση των επιμέρους στοιχείων σε μια σύνθετη ενότητα. Επιπλέον, η εφαρμογή της μεικτής μεθοδολογικής προσέγγισης μπορεί να συμβάλει στην κατασκευή εργαλείων μέτρησης με μεγαλύτερη εγκυρότητα σε σχέση με εργαλεία μονομερών μεθοδολογικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες, κάτι που θεωρείται πλέον αναγκαίο ιδιαίτερα για την κατανόηση των πολύπλοκων διαδικασιών της διδασκαλίας και της μάθησης (Καλογεράκη, 2013: 15).

Επομένως, σύμφωνα με τους Greene, Benjamin and Goodyear (2001: 30), ο σκοπός της προσέγγισης των μεικτών μεθόδων είναι πολλαπλός καθώς περιλαμβάνει ενισχυμένη εγκυρότητα

συμπερασμάτων, ολοκληρωμένα πορίσματα, διορατικές αντιλήψεις, συνειδητοποίηση της αξίας και ποικιλομορφία. Πράγματι, οι αξιολογητές εκπαιδευτικών και κοινωνικών προγραμμάτων προτιμούν τα τελευταία χρόνια ένα συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων για την υλοποίηση αξιολογήσεων μεικτών μεθόδων με διάφορους σκοπούς, όπως τριγωνοποίηση, συμπληρωματικότητα, ανάπτυξη, έναρξη διαδικασίας και επέκταση (Greene, Caracelli and Graham, 1989: 255-274). Το ίδιο ισχύει και για εκείνους που προσπαθούν να κατανοήσουν τη συστημική αλλαγή, οι οποίοι προκρίνουν την πολυμεθοδική προσέγγιση στην αξιολόγηση και τη σύνδεση διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων ως αναγκαία για την υποστήριξη της λήψης αποφάσεων σε κοινωνικό-τεχνικά περιβάλλοντα, καθώς οι παραδοσιακές μέθοδοι αξιολόγησης δεν μπορούν να συμβάλουν στη καθοδήγηση δυναμικών και σύνθετων συστημάτων. Υπό το πρίσμα αυτό, η αξιολόγηση εμπεριέχει ποιοτικές και ποσοτικές προσεγγίσεις για την εκ των προτέρων και την εκ των υστέρων αξιολόγηση και την παρακολούθηση και παρέχει πληροφορίες για την προηγούμενη και την υφιστάμενη κατάσταση, τις λειτουργίες και την ιστορική εξέλιξη με σκοπό να υποστηρίξει τον επαναπροσανατολισμό των πολιτικών εργαλείων και να δείξει πως τα αποτελέσματα ανατροφοδοτούν το σχεδιασμό και τη λήψη αποφάσεων (Nieminen and Hyytinen, 2015: 453-458).

Οι βασικές αρχές για την επιλογή και την εφαρμογή των μεικτών μεθόδων και της τριγωνοποίησης βασίζονται στη συνάφεια της μεθόδου με τη φύση του ερευνώμενου προβλήματος, στην ευαισθητοποίηση σε σχέση με τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες κάθε μεθόδου για τη μεγιστοποίηση των προσπαθειών μεγαλύτερης εγκυρότητας, καθώς επίσης και στη θεωρητική συνάφεια των μεθόδων, ενώ η τριγωνοποίηση μπορεί να γίνει ακόμη πιο συστηματική όταν ληφθούν υπόψη στο συνδυασμό είτε αρκετών ποιοτικών μεθόδων είτε ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων και το θεωρητικό και επιστημολογικό υπόβαθρο τους (Flick, 2016: 8-10). Για παράδειγμα, η επιλογή ποικίλων ποσοτικών και ποιοτικών αξιολογήσεων μπορεί να βοηθήσει τη χρήση διαφορετικών μεθόδων και διαφορετικών παραδοχών ή χαρακτηριστικών για την καλύτερη κατανόηση των συμφραζομένων εννοιών, όπως επίσης και η μελέτη αρκετών παρόμοιων περιπτώσεων ή προγραμμάτων που μπορεί να οδηγήσουν σε μια σε βάθος ανάλυση των εννοιών (Greene, Benjamin, and Goodyear, 2001: 31). Συνολικά, μια αποτελεσματική στρατηγική σύνδεσης ποιοτικών και ποσοτικών ευρημάτων προϋποθέτει τόσο την εξερεύνηση σε ποικίλες προοπτικές των συμμετεχόντων, όσο και την εφαρμογή συγκεκριμένης διαδικασίας μέτρησης που θα εμπλουτίζει τα ποσοτικά δεδομένα με τα ποιοτικά δεδομένα (Luyt, 2012: 313).

Από την άλλη μεριά, η συμβολή των προσεγγίσεων βάσει μεικτών μεθόδων για την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών προγραμμάτων δεν είναι πανάκεια, καθώς υπάρχουν περιορισμοί και πρακτικές δυσκολίες. Για παράδειγμα, το ενδεχόμενο των μεικτών μεθόδων να οδηγήσουν σε ετερογενή ευρήματα, η κατάλληλη μεθοδολογική παραλλαγή που θα εξασφαλίσει μια λιγότερο μεροληπτική εκτίμηση των επιπτώσεων του προγράμματος, η προτεραιοποίηση των μεθόδων ανάλογα με το πιο σημαντικό πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπίσει η αξιολόγηση, καθώς και οι αυξημένες ανάγκες και η απαραίτητη ευαισθητοποίηση ως προς τις επιστημολογικές παραδοχές για τη σύγκριση των διαφορετικών μεθόδων, αποτελούν μερικούς από τους περιορισμούς των συνθετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων (Greene, Benjamin, and Goodyear, 2001: 39-40). Αυτές οι δυσκολίες, ωστόσο δεν θα πρέπει να επισκιάσουν τα πλεονεκτήματα των μεικτών μεθόδων, καθώς οι διαφορετικές εννοιολογικές προοπτικές, οι διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις και οι διαφορετικές ποιότητες δεδομένων συμβάλουν στην αύξηση της γνώσης και στην εμβάθυνση της ανάλυσης για το ερευνώμενο θέμα και όχι μόνο στην επιβεβαίωση της υπάρχουσας γνώσης (Flick, 2016: 8). Επιπρόσθετα, τα σημαντικά οφέλη των μεικτών μεθόδων

έγκεινται στην ενισχυμένη εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, στη μεγαλύτερη κατανόηση των ευρημάτων, στις διορατικές αντιλήψεις, στη συνειδητοποίηση της αξίας και την διαφορετικότητα (Greene, Benjamin, and Goodyear, 2001: 41).

Η αξιολόγηση προγραμμάτων δια βίου μάθησης στις μικρές επιχειρήσεις ως καλή πρακτική συνθετικής προσέγγισης

Στο πλαίσιο της παραπάνω συζήτησης για την εφαρμογή των μεικτών μεθόδων στην αξιολόγηση των κοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, παρουσιάζεται ακολούθως η μεθοδολογία συνθετικής προσέγγισης που υιοθέτησε η μελέτη εξωτερικής αξιολόγησης των Προγραμμάτων Δια Βίου Μάθησης για το ανθρώπινο δυναμικό της μικρής επιχείρησης του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδος, η οποία εκπονήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και την Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων κατά την περίοδο από το Μάρτιο 2012 έως τον Ιανουάριο 2014. Η εξωτερική αξιολόγηση απέβλεπε να καταγράψει, να ομαδοποιήσει και να αναλύσει το σύνολο των συντελεστών, παραμέτρων και πεδίων της πράξης «Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης για το ανθρώπινο δυναμικό της μικρής επιχείρησης ΑΠ 7-8-9» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση». Για το σκοπό αυτό, θα έπρεπε να συγκεντρωθούν και να αναλυθούν τόσο οι απόψεις όλων των εμπλεκόμενων, δηλαδή των εκπαιδευτών, των εκπαιδευομένων, του επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού υποστήριξης, όσο και όλα τα έγγραφα και σχετικά δεδομένα που αφορούν στο σχεδιασμό, στις διαδικασίες, στην υλοποίηση και στα αποτελέσματα των προγραμμάτων δια βίου μάθησης για τους απασχολούμενους της μικρής επιχείρησης. Η βασική επιδίωξη της εξωτερικής αξιολόγησης ήταν να καταλήξει σε πρακτικά και αξιόπιστα αποτελέσματα και προτάσεις σε σχέση με την *αποτελεσματικότητα*, τη *συνολική απόδοση* και τις *επιπτώσεις* των προγραμμάτων δια βίου μάθησης στην ομάδα στόχο δηλαδή στο ανθρώπινο δυναμικό των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων (εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί και συμβοηθούμενοι). Οι συνολικοί ωφελούμενοι των προγραμμάτων δια βίου μάθησης προβλεπόταν να ανέλθουν στους 4.800, οι οποίοι επρόκειτο να εκπαιδευτούν στο πλαίσιο 301 σεμιναρίων περίπου που θα λάμβαναν χώρα σε 27 περίπου πόλεις.

Δεδομένης της περιπλοκότητας και του εύρους της αξιολογούμενης παρέμβασης προβλεπόταν ήδη από τη Διακήρυξη του έργου η ανάγκη να υλοποιηθεί η εξωτερική αξιολόγηση *μέσω ποικίλων ποσοτικών και κυρίως ποιοτικών μεθόδων*, όπως καταγραφή στοιχείων, ερωτηματολόγια προς τους συντελεστές των προγραμμάτων, συνεντεύξεις με εκπαιδευόμενους, εκπαιδευτές και στελέχη, συμμετοχική παρατήρηση σεμιναρίων, ομάδες εστιασμένης συζήτησης (focus group) κλπ., καθώς και ειδικών τεχνικών ομαδοποίησης και ανάλυσης των δεδομένων που θα διασφαλίσουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Τα θεματικά πεδία της αξιολόγησης, όπως αυτά αναφέρονταν και στο σχετικό τεύχος της Διακήρυξης του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 03/2011 συνίσταντο στα εξής:

- εκπλήρωση των στόχων και την απόδοση της κάθε δράσης και του έργου συνολικά
- αποτελεσματικότητα και την ποιότητα των εκπαιδευτικών ενεργειών
- τήρηση των προδιαγραφών, του θεσμικού πλαισίου, των εσωτερικών συστημάτων διοίκησης και παρακολούθησης
- επάρκεια των δομών, του εξοπλισμού και γενικότερα των διαθέσιμων μέσων για την ανάπτυξη των δράσεων του έργου

- επάρκεια του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού για την εκτέλεση του έργου
- ποιότητα των παραδοτέων

Συνολικά, οι ερευνητικές μέθοδοι και τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της μελέτης της εξωτερικής αξιολόγησης ήταν οι ακόλουθες:

- ✓ έρευνα γραφείου για την επιλογή του κατάλληλου μοντέλου αξιολόγησης
- ✓ έρευνα βάσει ερωτηματολογίων σε αντιπροσωπευτικό δείγμα εκπαιδευμένων, εκπαιδευτών και στελεχών του ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ καθώς και σε αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού- στόχου (control group)
- ✓ επιτόπια παρατήρηση σε αντιπροσωπευτικό δείγμα των αξιολογούμενων προγραμμάτων
- ✓ ομαδικά εστιασμένες συνεντεύξεις (focus group) σε εκπαιδευόμενους και σε στελέχη, επιστημονικό και διοικητικό προσωπικό υποστήριξης των προγραμμάτων δια βίου εκπαίδευσης του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Κατά το αρχικό στάδιο σχεδιασμού της εξωτερικής αξιολόγησης πραγματοποιήθηκε έρευνα γραφείου για την εκτενή διερεύνηση των συγκεκριμένων αναγκών τόσο της ομάδας στόχου, δηλαδή των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων στον τομέα εκπαίδευσης των απασχολούμενων τους όσο και του Οργανισμού υλοποίησης των προγραμμάτων δια βίου εκπαίδευσης, αναλύθηκαν όλα τα σχετικά δεδομένα που διαμόρφωναν το ερμηνευτικό πλαίσιο της πράξης και προσδιορίστηκαν οι επιμέρους στόχοι της αξιολόγησης, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η συστηματική οργάνωση της εξωτερικής αξιολόγησης.

Ο σχεδιασμός του συστήματος εξωτερικής αξιολόγησης και η επιλογή του κατάλληλου μοντέλου αξιολόγησης αναπτύχθηκαν σε μια ευρύτερη λογική αιτιολόγησης της σκοπιμότητας των δράσεων, εκτίμησης της αποτελεσματικότητας και επίπτωσής τους, αναβάθμισης των διαδικασιών υλοποίησης και επαναπροσανατολισμού της στρατηγικής των παρεμβάσεων. Το σύστημα αξιολόγησης που υιοθετήθηκε απέφυγε την αυστηρή τυποποίηση των κριτηρίων και των τεχνικών ανάλυσης των δεδομένων και εκτίμησης των αποτελεσμάτων των προγραμμάτων δια βίου μάθησης, έτσι ώστε να μπορεί να προσαρμοστεί στις πολιτικές προτεραιότητες τους Οργανισμού υλοποίησης, τη δυναμική εξέλιξη των παρεμβάσεων του στην αγορά εργασίας και τις ιδιαιτερότητες των προγραμμάτων του. Προς τούτο, επιλέχθηκε η προσέγγιση του μοντέλου CIPP (πλαίσιο-context, εισροή-input, διαδικασία-process, αποτέλεσμα-product) ως μια πιο ολοκληρωμένη πρόταση για την αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων με το σκεπτικό ότι προτάσσει ως πιο σημαντικό στόχο της αξιολόγησης τη βελτίωση και όχι την απόδειξη και, επιπλέον, καλύπτει τέσσερις διακριτές φάσεις: (α) τη φάση της αξιολόγησης πλαισίου με την καταγραφή ισχυρών και ασθενών σημείων ενός προγράμματος ή ενός οργανισμού και τον προσδιορισμό των ενεργειών βελτίωσης), (β) την αξιολόγηση εισόδου που στοχεύει στη διαμόρφωση της στρατηγικής που θα ακολουθηθεί κατά την υλοποίηση του προγράμματος, (γ) την αξιολόγηση διαδικασίας που αφορά στην παρακολούθηση, την αποτίμηση και τη συνεχή εποπτεία της υλοποίησης των στόχων του προγράμματος και (δ) την αξιολόγηση αποτελέσματος που στοχεύει στην εκτίμηση και ερμηνεία της αξίας των αποτελεσμάτων του προγράμματος και στην ανάλυση των θετικών και αρνητικών επιπτώσεων που παρατηρήθηκαν κατά την εφαρμογή του προγράμματος (Καραλής, 2008: 148-150).

Στη συνέχεια, σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν οι ερευνητικές μέθοδοι και τεχνικές για την εξωτερική αξιολόγηση της συγκεκριμένης παρέμβασης στη λογική της μεικτής και συνθετικής μεθοδολογικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία επιτεύχθηκε η συνδυασμένη εφαρμογή διαφορετικών ποιοτικών μεθόδων (συνεντεύξεις, επιτόπια παρατήρηση, ομαδικά εστιασμένες

συζητήσεις, ομαδική συνέντευξη σε ομάδα σύγκρισης δυνητικών δικαιούχων), η συνδυασμένη αξιοποίηση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων και η συλλογή απόψεων από διαφορετικές οπτικές γωνίες μεταξύ των εμπλεκόμενων στην αξιολογούμενη παρέμβαση. Ειδικότερα, σχεδιάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εξωτερικής αξιολόγησης των προγραμμάτων δια βίου εκπαίδευσης για το ανθρώπινο δυναμικό των μικρών επιχειρήσεων οι ακόλουθες τεχνικές και εργαλεία (Κόκκος, Χρυσάκης, 2014):

- Έρευνα πεδίου βάσει ερωτηματολογίων σε αντιπροσωπευτικό δείγμα των εμπλεκόμενων στα αξιολογούμενα προγράμματα δια βίου εκπαίδευσης των απασχολούμενων στις μικρές επιχειρήσεις καθώς και της ομάδα ελέγχου του πληθυσμού-στόχου
  - 500 ερωτηματολόγια για τους εκπαιδευόμενους
  - 178 Ερωτηματολόγια για τους εκπαιδευτές
  - 18 Ερωτηματολόγια για τα στελέχη
  - 116 Ερωτηματολόγια για τον πληθυσμό-στόχο
- *Επιτόπια παρατήρηση* κατά την υλοποίηση σε αντιπροσωπευτικό δείγμα των αξιολογούμενων προγραμμάτων δια βίου εκπαίδευσης των απασχολούμενων στις μικρές επιχειρήσεις
  - Άξονες παρατηρήσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας
  - Φύλλα παρατήρησης των αξιολογούμενων προγραμμάτων
- *Ομαδικά εστιασμένες συνεντεύξεις (focus group interviews)*
  - Μεθοδολογικό πλαίσιο, άξονες και ενδεικτικά θέματα συζήτησης για τις δύο (2) Ομαδικά Εστιασμένες Συνεντεύξεις με τους εκπαιδευόμενους σε Αθήνα και Πάτρα
  - Άξονες και τα ενδεικτικά θέματα συζήτησης για την Ομαδικά Εστιασμένη Συνέντευξη με μια ομάδα στελεχών και επιστημονικών συνεργατών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Η μεικτή και συνδυασμένη εφαρμογή των διαφορετικών μεθόδων ποιοτικής έρευνας οδήγησε στη διαπίστωση αξιόπιστων αποτελεσμάτων, που βασίστηκαν στις απόψεις όλων των εμπλεκόμενων στα αξιολογούμενα προγράμματα δια βίου μάθησης, δηλαδή εκπαιδευτών, εκπαιδευομένων, στελεχών και επιστημονικών συνεργατών του εκπαιδευτικού φορέα καθώς και ομοειδών ομάδων - στόχου που δεν συμμετείχαν στο πρόγραμμα. Τα αποτελέσματα της εξωτερικής αξιολόγησης παρουσιάζονται χωριστά για κάθε ομάδα εμπλεκόμενων που συμμετείχε στην έρευνα πεδίου και αφορούν τις επιμέρους πτυχές για την πορεία και τα αποτελέσματα από την υλοποίηση των προγραμμάτων δια βίου μάθησης (Κόκκος, Χρυσάκης, 2014)¹. Έτσι, αποτιμήθηκε η ικανοποίηση, η χρησιμότητα και η ελκυστικότητα των αξιολογούμενων προγραμμάτων από τους ίδιους τους εκπαιδευόμενους - εργαζόμενους στις μικρές επιχειρήσεις, αξιολογήθηκε η υλοποίηση των εν λόγω προγραμμάτων δια βίου μάθησης από τους εκπαιδευτές και τα στελέχη του Οργανισμού υλοποίησης, ενώ ταυτόχρονα λήφθηκε υπόψη η εν γένει αποτίμηση των προγραμμάτων δια βίου μάθησης από την ομάδα ελέγχου του πληθυσμού-στόχου για να εκτιμηθούν τα καθαρά αποτελέσματα στους άμεσους ωφελούμενους. Επιπλέον, λήφθηκαν υπόψη τα αποτελέσματα των

¹ Βλέπε την αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων στο Κόκκος Αλέξης, Χρυσάκης Μανώλης (επιμ.) (2014). *Σύνοψη Έκθεσης Παρουσίασης Συμπερασμάτων των Αποτελεσμάτων της Εξωτερικής Αξιολόγησης της πράξης «Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης για το ανθρώπινο δυναμικό της μικρής επιχείρησης ΑΠ 7-8-9» του Ε.Π. «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση»*, Αθήνα: Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας - ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, <http://www.imegsevee.gr/ekpaideusi/928-2014-11-25-12-13-28>.

επιτόπιων παρατηρήσεων σε σχέση με το εκπαιδευτικό υλικό και το βαθμό ανταπόκρισης των αξιολογούμενων προγραμμάτων στην ανάγκη κάλυψης των εκπαιδευτικών αναγκών των ανθρώπινου δυναμικού στις μικρές επιχειρήσεις. Περαιτέρω, η συγκριτική και συνθετική ανάλυση των αποτελεσμάτων της εξωτερικής αξιολόγησης με τα αποτελέσματα της εσωτερικής αξιολόγησης που εφαρμόζει το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ συνέβαλε ακόμη περισσότερο στην εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της αξιολόγησης, αλλά και στην καλύτερη κατανόηση των ευρημάτων της σε σχέση με την αποτελεσματικότητα και τη χρησιμότητα υλοποίησης των προγραμμάτων δια βίου μάθησης, τη συνοχή τους με τους στόχους και τις προτεραιότητες του φορέα, την ορθότητα υλοποίησης των προγραμμάτων και τις επιπτώσεις τους στην ομάδα στόχο δηλαδή στο ανθρώπινο δυναμικό των μικρών επιχειρήσεων, καθώς και την ποιότητα των μηχανισμών υλοποίησης και παρακολούθησης. Συνολικά, καθίσταται εμφανές ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα εξωτερικής αξιολόγησης των προγραμμάτων δια βίου μάθησης για το ανθρώπινο δυναμικό της μικρής επιχείρησης αποτελεί μια καλή πρακτική μεικτής και συνθετικής μεθοδολογικής προσέγγισης, καθώς τα αποτελέσματα της δεν θα μπορούσαν να επιτευχθούν με μονομερείς μεθοδολογικές προσεγγίσεις δεδομένης της περιπλοκότητας και του εύρους της αξιολογούμενης παρέμβασης.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε ότι η σύγχρονη τάση για την ολιστική προσέγγιση στην αξιολόγηση τάσσεται υπέρ της υιοθέτησης συνθετικών προσεγγίσεων και μεικτών ερευνητικών μεθόδων, διότι προσφέρουν μια διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση που διασφαλίζει μεγαλύτερη εγκυρότητα και επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση των διαφορετικών πλαισίων αναφοράς και την αναγκαία πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη ανάλυση, ειδικά, στην περίπτωση των κοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Η συμβολή των συνθετικών προσεγγίσεων ενισχύεται επιπλέον και από την αδυναμία των παραδοσιακών και μονομερών μεθοδικών προσεγγίσεων να ανταποκριθούν στη σύνθετη φύση των ερευνώμενων κοινωνικών προβλημάτων και την πολυπλοκότητα των αντίστοιχων παρεμβάσεων.

Η παρουσίαση του παραδείγματος εξωτερικής αξιολόγησης των προγραμμάτων δια βίου μάθησης για το ανθρώπινο δυναμικό στις μικρές επιχειρήσεις ως μια καλής πρακτικής μεικτής και συνθετικής μεθοδολογικής προσέγγισης με τη συνδυασμένη εφαρμογή διαφορετικών ποιοτικών μεθόδων, την αξιοποίηση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων και τη συλλογή απόψεων από διαφορετικές οπτικές γωνίες μεταξύ των εμπλεκόμενων στην αξιολογούμενη παρέμβαση, επιβεβαιώνει τα ευρήματα της βιβλιογραφίας σε σχέση με τη συμβολή της τριγωνοποίησης και της εφαρμογής μεικτών μεθόδων στην ολιστική προσέγγιση των αξιολογούμενων προγραμμάτων.

Από την άλλη μεριά, η συμβολή των συνθετικών προσεγγίσεων και μεικτών μεθόδων για την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών προγραμμάτων δεν είναι πανάκεια, καθώς υπάρχουν πρακτικές δυσκολίες και απαιτούν επιστημονική στιβαρότητα και συστηματική οργάνωση. Παρά ταύτα, τα οφέλη από την εφαρμογή των μεικτών μεθόδων στην αξιολόγηση είναι σημαντικά, καθώς διασφαλίζουν τη μεγαλύτερη εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, τη βαθύτερη κατανόηση των επιμέρους πτυχών τους, την ευρύτερη κάλυψη διαφορετικών προσεγγίσεων και την παροχή αξιόπιστων στοιχείων και συμπερασμάτων στους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων σε σχέση με την αποτελεσματικότητα, τη συνολική απόδοση και τις επιπτώσεις των αξιολογούμενων προγραμμάτων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Bell, Judith (2001). *Μεθοδολογικός Σχεδιασμός Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα: Εκδόσεις GUTENBERG.

Bellenger, D.N., Bernhardt, K.L., and Goldstucker, J. L. (1976). “Qualitative research techniques: focus group interviews” In D.N. Bellenger, K.L. Bernhardt, and J. L. Goldstucker (eds), *Qualitative Research in Marketing*, American Marketing Association, Chicago.

Bergman Manfred Max & Coxon Anthony P.M., (2005). «The Quality in Qualitative Methods» [54 paragraphs], *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [Online Journal], 6(2), Art. 34, May, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα: <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/2-05/05-2-34-e.htm>.

Βεργίδης, Δημήτρης, Καραλής, Θανάσης (1999). *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Σχεδιασμός Οργάνωση και Αξιολόγηση Προγραμμάτων*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Commission Européenne (1999). *Evaluer les programmes socio-économiques : Principales techniques et outils d'évaluation*, Collection MEANS, Volume 3, Luxembourg : Office des Publications Officielles des Communautés Européennes.

Γαλατά, Βίβιαν (2000). *Μεθοδολογία αξιολόγησης προγραμμάτων απασχόλησης και κατάρτισης του Ο.Α.Ε.Δ. – Α' Εγχειρίδιο Εφαρμογής*, Αθήνα: Ο.Α.Ε.Δ.

Γραμματικόπουλος, Βασίλης (2006). «Εκπαιδευτική Αξιολόγηση: Μοντέλα Αξιολόγησης Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων», *Αναζητήσεις στη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό*, Τόμος 4(2), 237-246, 30.8.2006.

Demunter, Paul (2001). «Η αξιολόγηση: Θεωρητική και πρακτική προσέγγιση» στο Γ. Μπαγάκης (επιμ.), *Αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και σχολείου*, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.

ΕΚΔΔΑ (2012). *Έκθεση αποτίμησης της αποτελεσματικότητας της επιμόρφωσης στη δημόσια διοίκηση*, Β' εξάμηνο 2011, Αθήνα.

European Commission - DG Development, Evaluation Unit, (2003). *Manual for Project Cycle Management, Integrated Approach and Logical Framework*.

Freyssinet-Dominjon, Jacqueline (1997). *Méthodes de Recherche en Sciences Sociales*, Collection AES, Paris : Montchrestien.

Fick, Uwe (2016). “Mantras and Myths: The Disenchantment of Mixed-Methods Research and Revisiting Triangulation as a Perspective”, *Qualitative Inquiry*, pp. 1-12.

Giddens, Anthony (2002). *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Greene, Jennifer, Caracelli, Valerie, Graham, Wendy (1989). “Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs”, *Education Evaluation and Policy Analysis*, Vol. 11 (3), pp. 255-274.

Greene, Jennifer, Benjamin, Lehn, Goodyear, Lesly (2001). “The merits of Mixing Methods in Evaluation”, *Evaluation*, Vol. 7 (1), pp. 25-44.

Higginbotham, J.B. and Cox K.K. (eds) (1979). “Focus Groups Interviews: A Reader” *American Marketing Association*, Chicago, pp 13-34.

Hoepfl, Marie (1997). «Choosing Qualitative Research: A Primer for Technology Education Researchers», *Journal of Technology Education*, Volume 9, Number 1, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://scholar.lib.vt.edu/ejournals/JTE/v9n1/hoepfl.html>.

Holton III, E.F., Bates, R.A. and Ruona, W.E.A., (2000). “Development and validation of a generalized learning transfer system inventory”. *Human Resource Development Quarterly* **11** (4), pp. 333-360.

Innes, J. E. (1990). *Knowledge and Public Policy: The Search for Meaningful Indicators*, Transaction Publishers.

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2011). Εξωτερική αξιολόγηση για τα προγράμματα δια βίου εκπαίδευσης που απευθύνονται στο ανθρώπινο δυναμικό της μικρής επιχείρησης, Τεύχος Διακήρυξης, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, διαθέσιμο στο: <http://www.imegsevee.gr/oloklirothikan/316-2011-07-18-10-00-41>.

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2008). *Εξωτερική Αξιολόγηση του Έργου «Παροχή εισαγωγικών γνώσεων και δεξιοτήτων επιχειρηματικότητας και πληροφορικής σε αυτοαπασχολούμενους εργοδότες και εργαζόμενους μικρών επιχειρήσεων»*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, διαθέσιμο στο: <http://www.imegsevee.gr>.

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2008). *Μελέτη Διερεύνησης Αναγκών των Μικρών Ελληνικών Επιχειρήσεων σε Προγράμματα Δια Βίου Εκπαίδευσης*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, διαθέσιμο στο: <http://www.imegsevee.gr>.

Ιωσηφίδης, Θεόδωρος (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Jody Zall Kusek, Ray C. Rist (2004). “Ten Steps to a Results-Based Monitoring and Evaluation”, Washington, USA: World Bank.

Καλογεράκη, Στεφανία (2013). «Εφαρμογές Μεικτών Μεθόδων Έρευνας: Ο Διερευνητικός Ακολουθιακός Σχεδιασμός στην Κατασκευή Εργαλείων Μέτρησης Κοινωνικών Ερευνών» στο Πουρκός Μ., (Επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια της Μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική, Ψυχολογική και Εκπαιδευτική Έρευνα*, Αθήνα: Ίων, Κεφάλαιο 8.

Καραλής, Θανάσης (2005). *Αξιολόγηση Προγραμμάτων Εκπαίδευσης Ενηλίκων*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Καραλής, Θανάσης (2008). “Τυπολογίες και Μοντέλα Αξιολόγησης” Στο Δ. Βεργίδης, Α. Καραλής, *Εισαγωγή στην Εκπαίδευση Ενηλίκων. Σχεδιασμός, Οργάνωση και Αξιολόγηση Προγραμμάτων*. Τόμος Γ. Πάτρα: ΕΑΠ, σελ. 135-143.

Κόκκος, Αλέξης (2005). *Εκπαίδευση Ενηλίκων Ανιχνεύοντας το πεδίο*, Αθήνα: Μεταίχιμο.

Κόκκος Αλέξης, Χρυσάκης Μανώλης (επιμ.) (2014). *Σύνοψη Έκθεσης Παρουσίασης Συμπερασμάτων των Αποτελεσμάτων της Εξωτερικής Αξιολόγησης της πράξης «Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης για το ανθρώπινο δυναμικό της μικρής επιχείρησης ΑΠ 7-8-9» του Ε.Π. «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση»*, Αθήνα: Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας - ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, <http://www.imegsevee.gr/ekpaideusi/928-2014-11-25-12-13-28>.

Κομσέλη, Φανή (επιμ.) (2012). *Εξαμηνιαία έκθεση αξιολόγησης επιμορφωτικών προγραμμάτων ΙΝ.ΕΠ.*, Αθήνα: ΕΚΔΔΑ.

Krueger, R.A. (1988). "Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research", Newbury Park: Sage.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα (1983). *Η Μεθοδολογία της Κοινωνιολογίας – Επιστημονικά Προβλήματα, Παραδείγματα και Μέθοδοι Έρευνας*, Τόμος 1, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις ANΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ.

Luyt, Russell (2012). "A Framework for Mixing Methods in Quantitative Measurement Development, Validation, and Revision: A Case Study", *Journal of Mixed Methods Research*, Vol. 6 (4), pp. 294-316.

Michael, Thomas (1996). "Special Operating Agencies: Audit and Evaluation", Ottawa, Canada: Canadian Centre for Management Development.

Μπαλούρδος, Διονύσης (2011). *Αξιολόγηση της επιμόρφωσης στη δημόσια διοίκηση, Τεύχος II, Οδηγός Εφαρμογής*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Μπαλούρδος, Διονύσης (2011). *Φάκελος εκπαιδευτικού υλικού αξιολόγησης των αποτελεσμάτων επιμόρφωσης στη δημόσια διοίκηση*, Αθήνα: ΕΚΚΕ..

Nieminen, Mika and Hyytinen, Kirsi, (2015), "Future-oriented impact assessment: Supporting strategic decision-making in complex socio-technical environments", *Evaluation*, Vol. 21 (4), pp. 448-461.

OECD (1991). *Evaluating Labour Market and Social Programmes: The State of a Complex Art*, Organisation for Economic Co-operation, and Development.

Πυργιωτάκης, Ιωάννης (2016), «Το ποσοτικό και ποιοτικό παράδειγμα έρευνας: Από τη συναίνεση στη συναίρεση;» στο Ι.Ε. Πυργιωτάκης και Χ. Θεοφιλίδης (επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση*, (σσ. 181-210), Αθήνα: Πεδίο.

Σύμβουλος Αξιολόγησης Επιχειρησιακού Προγράμματος "Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση" (2011). *Παραδοτέο Α: Μεθοδολογία της Αξιολόγησης*, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ Α.Ε.

Stewart, D. W. and Shamdasani, P.N. (1990). "Focus Groups: Theory and Practice", Newbury Park: Sage.

Τσιώλης, Γιώργος (2014). *Μέθοδοι και Τεχνικές Ανάλυσης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Τσιώλης, Γιώργος (2011), «Η Σχέση Ποιοτικής και Ποσοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες: Από την Πολεμική των Παραδειγμάτων στις Συνθετικές Προσεγγίσεις» στο Μ. Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης & Στ. Χιωτάκης (Επιμ.), *Κοινωνικές Επιστήμες στον 21^ο Αιώνα* (σσ. 56-84), Αθήνα: Πεδίο.

Swanson, Richard (2001). "Human resource development and its underlying theory", *Human Resource Development International*, 4 (3), pp. 299-312.

UNDP (2012). "Handbook on Monitoring and Evaluating for Results", UNDP, Evaluation Office, New York.

Wells, W.D. (1974). "Groups Interviewing" In Ferder, R. (ed.), *Handbook of Marketing Research*, McGraw-Hill, New York.